

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ

18

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΙ ΑΘΗΝΩΝ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ

ΚΑΙ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1949

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ

18

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΝ Τῷ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙῳ ΑΘΗΝΩΝ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ

ΚΑΙ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1949

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ

I

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μοναδικὸ πλάσμα τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς ποῦ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ παιδεία καὶ μόρφωση. Τοῦτο τὸ ὑποσημαίνει ἤδη ἡ Ἁγία Γραφή μετὰ τὸν σκληρὸν τῆς λόγου πρὸς τὸν πρωτόπλαστο: « ἐν ἰδρῶτι τοῦ προσώπου σου φαγῆ τὸν ἄρτον σου ». Ὅτι ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος εἴτε ὡς ἐπίτευγμα μέσα στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον εἴτε ὡς κατόρθωμα μέσα στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος συνδέεται μετὰ ἰδρῶτα. Κάθε τι ὅμως ποῦ ἀποκτᾶ εἶναι ἀποτέλεσμα παιδείας· καὶ ἡ παιδεία εἶναι συνδυασμένη μετὰ μόχθο, μετὰ ἐπιμέλεια, μετὰ πειθαρχία τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος πρὸς ὠρισμένους σκοπούς. Ὑλικὸς ὅμως καὶ πνευματικὸς ἄρτος προϋποθέτουν ὁ μὲν πρῶτος τὴν ἀνάγκη τοῦ σώματος, τὴν πείνα, ὁ δὲ δεύτερος τὸν ἔρωτα τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἀλήθεια· εἶναι λοιπὸν καὶ ὁ ἔρωτα τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἀλήθεια ἓνα εἶδος πείνας τοῦ πνεύματος. Ἀπὸ αὐτὴν τὴ διαπίστωση πηγάζει ὁ λόγος τοῦ Νίτσε, ὅτι ἀνώτατη ἀρχὴ κάθε παιδείας καὶ μορφώσεως εἶναι νὰ δίνῃ κανεὶς τὸ ἀγαθὸ τοῦ πνεύματος μόνον σ' ἐκεῖνον ποῦ πεινάει, ποῦ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη τοῦ πνεύματος.

Μετὰ τὴν παιδεία καὶ τὴ μόρφωση ὁ ἄνθρωπος ἀλλάζει κατάστασι, ἀφήνει τὴν σχεδὸν ζωώδη ἀδιαφορία καὶ ἀνοίγει τοὺς ὀρίζοντες τοῦ πνεύματος, ὅπου ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος ἀποκτοῦν βάθος καὶ ἀπίθανη ἐσωτερικότητα· καὶ ὅσο τελειώτερη ἡ παιδεία, τόσο μεγαλύτερο τὸ βάθος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Παιδεία ὅμως δίχως πειθαρχία σὲ ὠρισμένους σκοπούς, σὲ ὠρισμένα σταθερὰ αἰτήματα, δὲν ὑπάρχει. Τὰ ζῶα μπαίνουν στὴ ζωὴ δίχως νὰ εὔρουν γύρω τους ἱστορικὴ πραγματικότητα, δηλαδή ἱστορία τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος· μπαίνουν στὴ ζωὴ μετὰ τὰ ἐνστικτὰ καὶ ζοῦν μόνον μ' αὐτά. Γιὰ τοῦτο καὶ ζοῦν δίχως προοπτική, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ. Τὰ ζῶα δὲν ἔχουν τὴ δύναμη οὔτε οἰκονομικὴ προοπτικὴ ν' ἀνοίξουν στὴ ζωὴ τους, γιὰτὶ καὶ αὐτὴ εἶναι ἔργο τοῦ πνεύματος. Ὁ ἄνθρωπος μόνον ἔχει οἰκονομία, δηλαδή σύστημα δημιουργίας οἰκονομικῶν ἀγαθῶν. Τὰ ζῶα εἶναι ὅτι εἶναι μετὰ τὰ ἐνστικτὰ τους. Τὸ ἐνστικτο ρυθμίζει σ' αὐτὰ ὅλη τους τὴ

ζωή, αυτό τὰ κανονίζει ὅλα· εἶναι μία ἀμίλητη « λογική » τὸ ἔνστικτο, ἄγνωστη ὅμως ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν φορέα της, τὸ ζῶο. Τὸ ζῶο κινεῖται καὶ δρᾷ μὲ τὸ ἔνστικτο δίχως νὰ γνωρίζῃ αὐτὴν τῆ σιδερένια ἀναγκαιότητα, ὅπου μέσα ζῆ. Ἀντιθέτως ὁ ἄνθρωπος ἀνοίγει προοπτική, προνοεῖ καὶ ὀργανώνει τὴ ζωὴ του. Μὲ τὸ σύστημα τῆς οἰκονομίας ποὺ ἀναπτύσσει δὲν ζῆ ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή, οὔτε ἀπλῶς ἀπὸ ἡμέρα σὲ ἡμέρα, ὅπως τὰ ζῶα, ἀλλὰ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς στιγμῆς καὶ δημιουργεῖ οἰκονομία μακρᾶς πνοῆς. Ὁ γεωργὸς π.χ. δημιουργεῖ οἰκονομία ἐνὸς χρόνου. Μὲ τὴν δημιουργία οἰκονομίας ὁ γεωργὸς ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀπλῆ φυσικὴ κατάσταση καὶ προχωρεῖ στὴν ἱστορικὴ ζωὴ, δημιουργεῖ ζωὴ ἱστορικὴ, προνοεῖ μὲ τὸ νοῦ του καὶ τέμνει δρόμους ποὺ δὲν ὑπῆρχαν πρὶν. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν δὲν μένει δεμένος εἰς τὰ ἔνστικτα, ἀλλὰ ὑπερνικάει μὲ τὸ νοῦ του τὴν ἀπλῆ φυσικὴ κατάσταση καὶ δημιουργεῖ κόσμον κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινο, τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Ἡ « λογική » τοῦ ἐνστίκτου δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ὁ ἄνθρωπος· χρειάζεται μιὰ λογικὴ τοῦ πνεύματος συνειδητῆ, ἐσωτερικὴ, ὄχι ἀπλῶς φυσικὴ. Ὁ ἄνθρωπος δὲν κινεῖται μὲ τὸ βουβὸ ἔνστικτο καὶ εἶναι ὑποχρεωμένος τὸ σχέδιον τῆς ζωῆς του νὰ τὸ κάνη μόνος του· πρέπει νὰ δημιουργήσῃ τὸν ἑαυτὸ του. Καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ δὲν ἔρχεται ἕτοιμος στὸν κόσμον, ὅπως ἔρχεται τὸ ζῶο. Τὸ ζῶο δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ βοήθεια, ἀπὸ παιδεία, γιατί ἔρχεται ὀπλισμένο μὲ τὰ ἔνστικτά του. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως, ἐπειδὴ δὲν ἔρχεται ἕτοιμος στὸν κόσμον, ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ φροντίδα, παιδεία καὶ μὀρφωση. Εὐθὺς ὡς ἔλθῃ στὸν κόσμον ἕνας ἄνθρωπος, ὅλοι φροντίζουν γι' αὐτόν. Μ' αὐτὴν τὴν πρώτη φροντίδα ἀρχίζει ἡδὴ ἡ παιδεία τοῦ ἀνθρώπου· ἡ πειθαρχία καὶ ἡ τάξι χαράζονται μέσα στὴν ψυχὴ του, στὴ ζωὴ του. Ὁ ἄνθρωπος ἀπ' ἀρχῆς κανονίζεται ἐνῶ ἡ ἄλλη ζωὴ εἶναι οἰκονομικὴ καὶ κανονισμένη.

Ὁ ἄνθρωπος, καθὼς μεγαλώνει καὶ προχωρεῖ μέσα στὴ ζωὴ, τὴν βρίσκει ὀργανωμένη, συνταγμένη ἀπ' ἀρχῆς· συντάσσεται κι' αὐτὸς μέσα στὸ σύστημά της καὶ μαθαίνει πρῶτα τὰ στοιχεῖα της κι' ὕστερα μαθαίνει μιὰ τέχνη, ἕνα ὀρισμένο ἔργο, ἐπάγγελμα, καὶ μὲ αὐτὸ ἀγωνίζεται κι' αὐτὸς νὰ ὑψώσῃ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὴ ζωὴ. Ἡ μία γενεὰ μορφώνει τὴν ἄλλη, δηλαδὴ ἡ ὀριμη παραδίδει στὴν ἀνώριμη τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴν παιδεία· ἀλλιῶς δὲν ὑπάρχει ἀνθρωπισμός. Ἔτσι μιὰ τέχνη παραδίδεται ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ, ἀπὸ αἰῶνα σὲ αἰῶνα· καὶ ἡ κάθε γενεὰ ἄλλοτε συντηρεῖ ἀπλῶς τὴν τέχνη, ἄλλοτε πάλιν καὶ τὴν ἀναπτύσσει· ἡ τέχνη π.χ. τῆς γεωργίας, ἡ ὅποια τόσο πολὺ συντελεῖ στὴν ἐξημέρωση τοῦ ἀνθρώπου, παραδίδεται ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ. Εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ τέχνη ἕνα εἶδος

παιδείας. Μὲ τὴν παράδοση ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ συντηρεῖται τὸ κάθε εἶδος τῆς παιδείας· τὸ αἶτημα ὅμως τῆς παιδείας δὲν εἶναι ἡ ἀπλῆ συντήρησις μιᾶς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ἡ προκοπὴ τῆς. Ὅμως καμμιὰ γενεὰ δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἐξαντλήσῃ ἓνα θέμα πολιτισμοῦ· καὶ ἡ πιὸ μεγάλη θὰ ἀπαντήσῃ μόνον σὲ δικά της προβλήματα, σὲ δικές της ἀνάγκες καὶ σὲ δικούς της πόνους, δὲν θὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλὰ ἀπλῶς θὰ παραδώσῃ κάτι στὴν ἐπόμενη γενεά. Τὸ ἀνθρώπινο γένος εἶναι προωρισμένο νὰ μορφώνεται, νὰ παιδεύεται ἐς αἰεὶ. Τοῦτο εἶναι τὸ βαθὺ νόημα τοῦ σκληροῦ λόγου τῆς Ἀγίας Γραφῆς: « ἐν ἰδρώτι τοῦ προσώπου σου φαγῆ τὸν ἄρτον σου ». Καὶ καμμιὰ ὑπόσχεσις, καμμιὰ ἰδεολογία δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπ' αὐτὴν τὴν θεϊκὴ ἐντολή, γιατί ἄνθρωπος σημαίνει ἀκριβῶς προσπάθεια ἀδιάκοπη. Μὲ τὴν παιδεία, τὴ μόρφωση καὶ τὴν πειθαρχία σὲ μεγάλους σκοποὺς τείνει ὁ ἄνθρωπος νὰ φέρῃ εἰς φῶς ὅλη τὴν καταβολὴ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ του καὶ αὐτὴν νὰ ὑψώσῃ πάνω ἀπὸ κάθε τι ποὺ ἀπλῶς ὑπάρχει δίχως τὸ ἴδιο νὰ γνωρίζῃ ὅτι ὑπάρχει. Ὡστε ὁ ἄνθρωπος ἤμπορεῖ νὰ γίνῃ ὅ,τι προώριστα νὰ γίνῃ, δηλαδὴ ἄνθρωπος, μόνον μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴ μόρφωση. Ὁ ἄνθρωπος δίχως τὴν παιδεία καὶ τὴν μόρφωση εἶναι μόνον δυνατότητα, δίχως αὐτὰ εἶναι δυνάμει ἄνθρωπος ὅχι ἐνεργεία. Ἡ παιδεία ὅμως καὶ ἡ μόρφωση δὲν εἶναι μόνον ὅ,τι δίνει τὸ σχολεῖο. Εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα ὅ,τι δίνει τὸ σπίτι, ὅ,τι δίνει ἡ μητέρα. Τὸν ἄνθρωπο τὸν μορφώνει ἐπίσης καὶ μάλιστα ἀκατάπαυστα, ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴ φύση· ἡ σιγὴ τῆς φύσεως χαράζει βαθύτατα ἴχνη μέσα εἰς τὴν ψυχὴν του καὶ εἰς τὸ πνεῦμα του. Τὸν ἄνθρωπο τὸν παιδεύει, δηλαδὴ τοῦ χαράσσει γραμμὲς βαθύτατες στὴν ψυχὴν του ἡ θρησκεία μὲ τὰ μεγάλα φανερῶματα τῆς θυσίας καὶ τῆς εὐσεβείας. Ἀκόμα μορφώνεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἀγάπη, ὅπου τὸ ἐγὼ ἀνευρίσκει ἀπέναντί του τὸ ἐσύ, καὶ μέσα εἰς τὴν σχέσιν τῶν δύο φανερώνεται καὶ ὑλοκληρώνεται ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου. Τέλος μορφώνει τὸν ἄνθρωπο, καὶ μάλιστα βαθύτατα, ὁ θάνατος καὶ ὡς γεγονὸς ἀπέναντί του, δηλαδὴ ὡς ὁ θάνατος τοῦ ἄλλου, καὶ ὡς γεγονὸς μέσα του, ὡς κάτι ποὺ τὸν παρακολουθεῖ διαρκῶς. Ἡ συνείδησις τοῦ θανάτου ἀναπτύσσεται μέσα του εὐθύς ὡς ἀρχίζει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὀριμάζῃ καὶ τὸν συνοδεύει μέχρι τοῦ τέρματος τῆς ζωῆς του. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μοναδικὸ πλάσμα τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ποὺ γνωρίζει τὸν θάνατό του· ἡ γνωριμία αὐτὴ μὲ τὸν θάνατο μορφώνει περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα παιδεύματα.

Μὲ τὴν παιδεία λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλῆ ζωὴ, ἀνοίγει βαθύτερες γραμμὲς καὶ μέσα εἰς τὸν κόσμον καὶ μέσα εἰς ἑαυτό του, καὶ προφυλάσσεται ἀπὸ τοῦ νὰ παρεκκλίνῃ ἀπὸ τὸν ἀληθινὸ προορισμό του καὶ νὰ πέσῃ στὴν ἀπλῆ ζωότητα. Ὁ ἀνθρωπισμὸς εἶναι

ἡ καθαρὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου· μ' αὐτὸν ὑψώνεται πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλῆ φυσικὴ κατάσταση. Γιὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μοναδικὸ ὄν, πού δὲν πρέπει νὰ γίνεται ποτὲ μέσον, ἀλλὰ εἶναι καὶ πρέπει νὰ μένη αὐτοσκοπός. "Ὅλα τὰ πράγματα μποροῦμε νὰ τὰ μεταχειρισθοῦμε ὡς μέσα, μόνον ὁ ἄνθρωπος δὲν γίνεται μέσον καὶ δὲν πρέπει νὰ γίνεται, γιατί εἶναι σκοπός ὁ ἴδιος· εἶναι, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, ἐντελέχεια, δηλαδή ἔχει τὸ τέλος, τὸν σκοπὸ, μέσα του. Εἴτε ὡς ἄτομο εἴτε ὡς λαὸ εἴτε ὡς ἀνθρωπότητα ἰδοῦμε τὸν ἄνθρωπο, ποτὲ δὲν ἔχομε δικαίωμα νὰ τὸν ἰδοῦμε ἢ νὰ τὸν μεταχειρισθοῦμε ὡς ἀπλὸ μέσο. Ὁ ἀνθρωπισμὸς καὶ μέσα στὸν ἄνθρωπο καὶ μέσα στὸν λαὸ καὶ μέσα στὴν ἀνθρωπότητα εἶναι τὸ ἱερό καὶ ἀπαραβίαστο ἀξίωμα. Καμμιά ἀνθρώπινη δύναμη δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ μεταβάλλῃ τὸν ἄνθρωπο σὲ ἀπλὸ μέσο, γιατί ἄνθρωπος σημαίνει προσωπικότητα μὲ ἀπαραβίαστη ἠθικὴ ἀξία. Μέσα λοιπὸν σὲ κάθε ἄνθρωπο—τοῦτο εἶναι τὸ αἶτημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ—πρέπει νὰ βλέπουμε τὴν ἀξία καὶ τὴν ἰερότητα τῆς ἀνθρωπότητας· μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπο πρέπει νὰ βλέπουμε ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. "Ἄν ἀφήσωμε τὰ ἀνθρώπινα κριτήρια καὶ προχωρήσωμε σὲ ἀκόμα ἀνώτερα, στὰ κριτήρια τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τότε ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ὡς κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ· δηλαδή ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ἔνυλο δεῖγμα θεϊκῆς πνοῆς, φέρει τὴν σφραγίδα τοῦ Θεοῦ.

Τὴν ποιότητα αὐτὴν τοῦ ἀνθρώπου, τὴ μοναδικότητά του καὶ τὴν ἀπόλυτη ἀξία του τὴν εὐρίσκομε σ' αὐτὸ πού ὀνομάζομε ἠθικὴ συνείδηση. "Ὅταν κρίνῃ κανεὶς ἠθικὰ τὸν ἑαυτό του, δὲν προσέχει μόνον, ἂν πέτυχε τὸ σκοπὸ ποῦ ἔβαλε μὲ τὴ θέλησή του, ἀλλὰ παρακολουθεῖ καὶ τὰ ἐσωτερικὰ κίνητρα, δηλαδή τὴν ἀγαθότητα τῶν ἐλατηρίων του. Ἐπίσης παρακολουθεῖ νὰ ἰδῇ μὴν τυχόν κατὰ τὴν ἐπιδίωξη καὶ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ του, μεταχειρίσθηκε ἄλλους ὡς ἀπλᾶ μέσα ἢ μήπως καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του τὸν ὑποβίβασε στὴ στάθμη τοῦ ἀπλοῦ μέσου, μήπως δηλαδή ἐμείωσε τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου. "Ἄν εὔρη ὅτι τὰ κίνητρα ἦταν καθαρὰ, δηλαδή δίχως μείωση ἠθικὴ τοῦ ἑαυτοῦ του ἢ τοῦ πλησίον, τότε αἰσθάνεται ἐσωτερικὴ ἱκανοποίηση, ἀλλιῶς, ἐφ' ὅσον ἐλέγχει σύντονα τὸν ἑαυτό του, ἀποδοκιμάζει ὁ ἴδιος τὴν πράξη του. Ἡ αὐτοκριτικὴ αὐτὴ ὑπάρχει μόνον στὸν ἄνθρωπο, καὶ αὐτὴ τὸν βοηθεῖ νὰ θέσῃ καὶ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸν πλησίον του ὡς ἠθικὴ προσωπικότητα.

Μὲ τὸν ἔλεγχο αὐτὸν εὐρίσκει, ὅτι ἠθικὴ ἀξία ἔχει ἡ πράξη ἐκεῖνη, ἡ ὁποία ἢ μπορεῖ νὰ γίνῃ γενικὸς νόμος, δηλαδή νὰ λάβῃ τὴ μορφή ἀξιώματος ὑποχρεωτικοῦ γιὰ ὅλους. Ἐν ἐσωτερικὸ αὐτὸν ἔλεγχο, τὴν αὐτοκριτικὴ αὐτὴν τῶν πράξεών μας, τὴν ὀνομάζομε ἠθικὴ συνείδηση. Ἐοῦτο εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ συναίσθηση πού ἀποκτοῦμε, ὅταν κρίνωμε τὸν ἑαυτό μας· αὐτὴ εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ κριτήριον γιὰ ὅλα. Ὡστε παιδεία τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, γνωριμία ἀμεση καὶ ἔμμεση μὲ τὸν θάνατο, καὶ τέλος ἠθικὴ

συνείδηση είναι τρία βασικά γνωρίσματα του ανθρώπου. Με την παιδεία προχωρεί ο άνθρωπος πέρα από την άπλη φυσική πραγματικότητα, όπου κρατιέται το ζῶο, με τη γνώριμία του θανάτου συνειδητοποιεί την τραγικότητα της ζωής του, και τέλος με την ηθική συνείδηση ελέγχει την εσωτερικότητά του και φθάνει στη διαστολή των ελατηρίων των πράξεών του, τὰ χωρίζει σὲ ἀγαθὰ καὶ μὴ ἀγαθὰ. Ὅλος ὁ τρόπος μετὸν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς του, σκέπτεται τὸν θάνατο εἶναι ἀποφασιστικὸς γιὰ τὴν οἰκοδόμησι ὅλης τῆς προσωπικότητάς του. Ὁ Ἐγγελοσ λέγει σχετικὰ μετὸ θάνατο: ὄχι ἡ ζωὴ ἐκείνη ἢ ὅποια φοβᾶται τὸν θάνατο, ἀλλὰ ἐκείνη ποὺ τὸν ὑπομένει καὶ ἢ ὅποια μέσα του διατηρεῖται, αὐτὴ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Ὡστε καὶ ὁ θάνατος, ἡ συνείδησι τοῦ θανάτου, εἶναι ὅρος τοῦ πνεύματος, προϋπόθεσι καὶ γιὰ τὴν ὀριμάσι ὁ ἄνθρωπος καὶ γιὰ τὴν ἐμβαθύνει στὸ πνεῦμα του. Ἐξ ἄλλου ὁ τρόπος μετὸν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζει τὴν ὄντοτητα τοῦ πλησίον, θεμελιώνει τὴν ἠθικὴ σχέση μετὰ τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἐσύ. Ἰὰ τρία αὐτὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ἀνάγκη νὰ τελοῦν πρὶν συζητήσωμε τὸ κύριον θέμα, δηλαδὴ τὸν ἄνθρωπον ἐν σχέσει μετὸ ἐπάγγελμά του. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο τὸ γεγονὸς, ὅτι καὶ τὰ τρία αὐτὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνθρώπου τὰ συναντᾶμε μέσα στὴν ἀφήγησι τῆς Γραφῆς περὶ τῶν πρωτοπλάστων. Μέσα σ' αὐτὴν τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς σημασίας τῆς ζωῆς, γιὰτὶ ἐκεῖ ἀπέναντι τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου τίθεται ὁ ἄλλος, ἀπέναντι τοῦ ἀνδρὸς τίθεται ἡ γυναῖκα. Ἔτσι ὀλοκληρώνεται ὁ ἄνθρωπος ὡς ἠθικὴ προσωπικότητα. Ἐπίσης ἐκεῖ τίθεται τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου.

II

Ἀπ' ἀρχῆς τῆς ζωῆς τοῦ ἄνθρωπου, κεντρισμένος ἀπὸ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη, ἀνοίξε μετὸ πνεῦμα του τὸν δρόμον τοῦ ἐπαγγέλματος, δηλαδὴ τῆς τέχνης νὰ ζῆσῃ ἀλλὰ καὶ νὰ ὑψώσῃ τὴν στάθμην τῆς ζωῆς του. Ἡδὴ ἡ προϊστορία μᾶς διδάσκει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔγινε κυνηγὸς καὶ ἔπειτα γεωργός· καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐπαγγέλματα ἔβαλε τὴν ἐπινοητικότητά του, ἀνέπτυξε ὀρισμένες ἀρετές, καὶ γιὰ νὰ ζῆσῃ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ βάλῃ τάξιν στὴ ζωὴ του. Ἰστέρα, ὅταν ἐδημιούργησε μόνιμην κατοικίαν, ὁ ἄνθρωπος ἔγινε καὶ τεχνίτης, ἂν καὶ κατ' οὐσίαν ἦταν ἐξ ἀρχῆς τεχνίτης, γιὰτὶ καὶ ἡ κυνηγετικὴ καὶ ἡ γεωργία εἶναι τέχνες. Ἀλλὰ τὸ καταπληκτικὸν εἶναι, ὅτι ἤδη ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος ἀνοίξε ταυτόχρονα μετὸν δρόμον τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τὸν δρόμον τοῦ πνεύματος, γιὰτὶ ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος ὡς κυνηγὸς ἦταν καὶ ζω-

γράφος, ὅπως μαρτυροῦν τὰ θαυμάσια εὐρήματα προϊστορικῆς ζωγραφικῆς μέσα στὰ σπήλαια τῆς Γαλλίας. Καὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνῃ ἀλλιῶς, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατ' οὐσίαν πνεῦμα. Πνευματικὴ δημιουργία εἶναι καὶ ἡ κυνηγετικὴ τέχνη καὶ ἡ γεωργία· τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἔπρεπε νὰ κινηθῆ, ὥστε νὰ γεννηθοῦν οἱ τέχνες αὐτές. Ἀπὸ τὴν κυνηγετικὴ ἕως τὴ ζωγραφικὴ καὶ ἕως τὴ θρησκεία τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου κυριαρχεῖ μία γραμμὴ, δηλαδή ἡ γραμμὴ τοῦ πνεύματος. Ἀπ' ἀρχῆς λοιπὸν τῆς ζωῆς τοῦ ὁ ἀνθρώπος τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό του μέσα στὸν κόσμον μετὰ τὴν πνευματικότητά του· ἀγωνίζεται νὰ ζήσει καὶ νὰ φέρῃ τάξιν στὴ ζωὴ του μετὰ τὸ πνεῦμα του, μετὰ τὴν ἀρετὴ τοῦ πνεύματος. Εἶναι συνεπῶς αὐτονόητο, ὅτι ἀπ' ἀρχῆς, δηλαδή καὶ στὴν προϊστορικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐκτίμησις τῆς ἀξίας του ἐγίνονταν κατὰ τὸ μέτρο τοῦ πνεύματος. Καὶ ἐκεῖ διακρίνεται καὶ τιμᾶται ὁ πνευματικώτερος, ὁ ἐπινοητικώτερος, ὁποῖος διαπρέπει στὴν τέχνη τῆς ζωῆς, δηλαδή στὴν κυνηγετικὴ, στὴ γεωργία κλπ.

Μὲ τίς τέχνες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα ὁ ἄνθρωπος ἔβαλε σκοποὺς στὴ ζωὴ του. Οἱ σκοποὶ ὅμως αὐτοὶ τίθενται ἀπ' ἀρχῆς ὡς χρέη μέσα στὴ ζωὴ. Ἡ συναναστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ χρέη αὐτὰ τῆς ζωῆς μορφώνει τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων καὶ συντελεῖ ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν διάφορα μέτρα ἀξίας, ἡ ἀκρίβεια, ἡ εὐσυνειδησία κατὰ τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτῶν τῶν σκοπῶν, καὶ γενικῶς νὰ ἀναδειχθῇ ἡ ἔννοια τῆς τιμῆς τοῦ ἐπαγγέλματος. Τὸ ἐπάγγελμα ἔτσι βάζει τὴν σφραγίδα τοῦ ἐπάνω στὸν χαρακτῆρα καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι μετὰ τὴν ὀρισμένη ἐργασία, μετὰ τὴν ἀσκήσιν τοῦ ἐπαγγέλματος, μετὰ τὴν ἀναστροφὴν καὶ συμβίωσιν πρὸς μίαν ὀρισμένην τέχνην, ἀποκτᾶ καὶ ὀρισμένη προσωπικότητα, γιατί δίχως ἀντικειμενικὸ ἔργον, δίχως συστηματικὴν ἐργασίαν, δίχως τέχνην δὲν ὑπάρχει οὔτε προσωπικότητα. Ἡ τέχνη ποὺ ἀσκεῖ κανεὶς εἴτε στὸν τομέα τῆς ὑλικῆς πραγματικότητος δουλεύει εἴτε στὸν τομέα τοῦ πνεύματος· μοχθεῖ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν σπονδυλικὴν στήλην τοῦ ἀνθρώπου. Δίχως ἀντικειμενικὴν ἐργασίαν, δίχως τέχνην καὶ ἐπάγγελμα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύνατον νὰ μείνῃ ἠθικῶς καὶ πνευματικῶς ὄρθιος.

Τὸ ἐπάγγελμα, ἡ τέχνη τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὁ μεγαλύτερος παιδαγωγὸς του, γιατί αὐτὴ τὸν μορφώνει, τὸν ἀνθρωπεύει κατὰ βάθος. Δὲν ὑπάρχει κριτήριον ἀνώτερον γιὰ τὴν ἀξίαν ἐνὸς ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν ἐργασίαν, ἀπὸ τὰ ἔργα του· ἀπ' ἐκεῖ βλέπομε καὶ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ἐσωτερικόν του. Ὁ σοφὸς Σολομὼν μέμφεται τοὺς ἀνθρώπους, γιατί δὲν κατορθώνουν νὰ γνωρίσουν τὸν μέγαν τεχνίτη τῆς δημιουργίας ἀπὸ τὰ καλά του ἔργα: « ἐκ τῶν ὀρωμένων ἀγαθῶν οὐκ ἴσχυσαν εἰδέναι τὸν ὄντα, οὔτε τοῖς ἔργοις προσχόντες ἐπέγνωσαν τὸν

τεχνίτην ». "Όμως και μεταξύ τους πολλές φορές οί άνθρωποι παρατρέχουν ό ένας τó έργο του άλλου ή ύποτιμοϋνε συχνά τήν αξία που έχει ή αντικειμενική εργασία του άλλου. Πόσος μόχθος και πόσος ιδρώς, αλλά και πόση πνευματική συμβολή και πόση καλωσύνη χρειάζεται για να καλλιεργηθῆ π.χ. ένα άμπέλι· και ήμως ό άνίδεος, και αυτός είναι κυρίως ό άνθρωπος τών πόλεων, παρατρέχει αυτό τó κατόρθωμα και καμμιά φορά μάλιστα βλέπει τόν τεχνίτη του κατορθώματος κάπως περιφρονητικά ή τó πολύ εκτιμᾷ τó έργο αυτό μόνον από τήν πλευρά τῆς ωφέλειας και παραγνώριζει όλωσδιόλου τήν ψυχική και πνευματική συμβολή του δημιουργού, του ανθρώπου που έμόχθησε, ώστε να δημιουργηθῆ τó έργο αυτό, που λέγεται άμπέλι. "Ότι τó έργο αυτό προϋποθέτει έναν μεγάλο πολιτισμό τῆς ψυχῆς και του πνεύματος του τεχνίτη, τούτο είναι που συχνά παραγνώριζει ό άνθρωπος τών πόλεων. 'Η παραγνώριση αυτή πολλές φορές απλώνεται και προσλαμβάνει μορφές έντονώτατες, όπως έγινε στις ήμέρες μας, όπου οί βιομηχανικοί εργάτες, καθωδηγημένοι από ώρισμένη θεωρία, περιφροϋν κατ' ουσίαν τά επαγγέλματα τών άλλων, και τών αγροτῶν και τών πνευματικῶν ανθρώπων. Δέν υπάρχει όμως τίποτε πιο άνόητο και πιο αντικοινωνικό από τó να περιφρονησῆ ή να ειρωνευθῆ κάποιος τούς άλλους σ' εκείνο ακριβώς που είναι ή τιμή και ή άρετή τῆς ζωῆς της, δηλαδή στο επάγγελμά τους. Οί άνθρωποι όμως δέν αξιολογοϋνται τόσο από τó τί επάγγελμα ασκοϋν όσο από τó πῶς τó ασκοϋν. Για τούτο ή περιφρόνηση πρὸς ώρισμένα επαγγέλματα ή ή υπερέτιμηση άλλων, π.χ. τεχνικῶν, οδηγεί κατ' εϋθειαν στη κοινωνική διαίρεση, είναι αντικοινωνική και αντιανθρωπιστική.

Οιονδήποτε επάγγελμα, έφ' όσον δέν προσβάλλει τήν ιδέα του ανθρώπου, δηλαδή τήν τιμή και τήν έλευθερία του ανθρώπου, είναι έργο πολιτισμοϋ και μορφώνει τόν φορέα του. Για να εκτιμήσωμε πόση αξία έχει τó επάγγελμα, τó οιονδήποτε, πρέπει να φαντασθοϋμε για μια στιγμή όλόκληρες κατηγορίες ανθρώπων δίχως επάγγελμα. 'Απογυμνωμένοι οί άνθρωποι αυτοί από οιαδήποτε τέχνη και εργασία άμέσως άγριεύουν και άπανθρωπίζονται. 'Η σκοτεινή περίοδος τῆς κατοχῆς, όπου πολλοί άνθρωποι αποκόπηκαν βιαίως από τήν τέχνη και τó επάγγελμά τους, είναι πολύ διδαχτική για τó πόσον προστατεύουν τó επάγγελμα και ή τέχνη τόν άνθρωπο από μάταιες άμφιβολίες και άποσυνθετικές έγνοιες. "Όταν τó τείχος του επαγγέλματος πέση, όπου πίσω του ό άνθρωπος είναι ήθικά ώχυρωμένος, άμέσως εισβάλλουν μέσα του τά άποσυνθετικά δαιμόνια και τó κακό αρχίζει να πληθαίνει μέσα του. Μέσα στον άνθρωπο υπάρχουν πολλά πνεύματα, πολλά δαιμονικά. Με τó επάγγελμα ό άνθρωπος τά πολλά αυτά δαιμονικά τά πειθαρχεί και τά υποτάσσει σ' ένα μεγάλο σκοπό. Δίχως όμως επάγγελμα όλα αυτά άλληλοσυγ-

κρούονται και φέρνουν αναρχία μέσα του. Δεν υπάρχει όμως μεγαλύτερη εύλογία για τον άνθρωπο απ' αυτήν, δηλαδή να πάψη μέσα του ή αναρχία. « Ο άνθρωπος, αν θέλη να γίνη κάτι, πρέπει να μάθη να περιορίζεται, δηλαδή να κάμη τὸ ἐπάγγελμά του κύρια υπόθεση », λέγει ὁ Ἐγκελος. Τὰ πολλὰ πνεύματα πρέπει να ὑποταχθοῦν μέσα μας με τὸ ἀντικειμενικὸ ἔργο σὲ ἓνα κύριο σκοπὸ. Οἱ πολλές δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος πρέπει να συντονισθοῦν σὲ μιὰ ἐνότητα, σὲ μιὰ γραμμὴ. Πρέπει κανεὶς να γίνη κάτι σὲ ἓνα τομέα τῆς ζωῆς· ἐκεῖ να ζητήσῃ ν' ἀποδώσῃ, ἐκεῖ μέσα να φανερώσῃ τὴν προσωπικότητά του.

Δύσκολο πρᾶγμα ὅμως εἶναι να διαλέξῃ ὁ ἄνθρωπος απ' ἀρχῆς τὸ ἐπάγγελμα πού ἀρμόζει στὴν ἰδιοφυΐα του, γιατί οὔτε ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ ἀνθρώπου φανερώνεται μονομιᾶς στὴν πληρότητά της, οὔτε καὶ ἀνεπηρέαστος μένει ὁ καθένας κατὰ τὴν ἐκλογή. Πολλές φορές οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς παρεμποδίζουν τὸν ἄνθρωπο να πάρῃ τὸν δρόμο, ὅπου θὰ διαπρέψῃ με τὴν ἰδιοφυΐα του· ἄλλοτε πάλιν ἡ ματαιοδοξία τῶν γονέων παρεμβαίνει καὶ παρεκτρέπει τὸ νέον ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ κανόνα, ἀπὸ τὸν δρόμο, ὅπου τὸν προσορίζει ἡ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ του ἰδιοσυστασία. Πολλὰ ἔχουν γραφῆ σχετικῶς με τὸ πῶς πρέπει να διαλέγῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ ἐπάγγελμά του καὶ ὑπάρχει ἄσῃμερα καὶ εἰδικὴ ἐπιστήμη—ἡ ψυχοτεχνικὴ—ἡ ὁποία προσπαθεῖ να διακριβώσῃ τὶς ἰκανότητες τῶν ἀνθρώπων κατὰ κατηγορίες. Στὴν Ἀμερικὴ μάλιστα, καὶ ἰδίως στὰ μεγάλα βιομηχανικὰ κέντρα, ἐφαρμόζεται με σύστημα ἡ μέθοδος τῆς ψυχοτεχνικῆς, γιὰ να διαλεχθοῦν οἱ κατάλληλοι ἄνθρωποι γιὰ τὸ κατάλληλο ἐπάγγελμα, γιὰ τὴν κατάλληλη εἰδικότητα. Ἀλλὰ πρέπει να καταλάβωμε κάτι: ἂν εἶναι δύσκολο ὁ ἴδιος ὁ ἐνδιαφερόμενος να διαλέξῃ τὸ κατάλληλο γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα του ἐπάγγελμα, γιατί οὔτε τὶς ἰκανότητές του γνωρίζει οὔτε καὶ τὰ ἐπαγγέλματα τὰ γνωρίζει ὅταν εἶναι νέος, ἡ δυσκολία αὐτὴ δὲν μειώνεται σχεδὸν καθόλου με τὸ να μετακινήσωμε τὴν ἐκλογή τοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ ἐνδιαφερόμενο σὲ ἄλλους, οἱ ὅποιοι τὸν βλέπουν απ' ἔξω. Καὶ ἡ ψυχοτεχνικὴ βλέπει τὸν ἄνθρωπο απ' ἔξω· τὸν παρατηρεῖ καὶ προσπαθεῖ να ἰδῆ πῶς ἀντιδρᾷ ὁ ἐξεταζόμενος σὲ ὠρισμένα ἐξωτερικὰ κριτήρια πού τοῦ θέτει. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν αὐτὸ δὲν λύεται κατ' οὐσίαν οὔτε με τὴν ψυχοτεχνικὴ, ἀλλὰ μένει ἐξ ἴσου δύσκολο καὶ γι' αὐτὴν. Κατὰ βάθος μόνον ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος πρέπει να μοχθήσῃ γιὰ να εὔρη τὸν δρόμο του· καὶ γιὰ τοῦτο οἱ ἄλλοι δὲν πρέπει να ἀσκοῦν πίεση ἐπάνω του. Ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου ἄνθρωποι, ὠθούμενοι ἀπὸ ἐσωτερικὰ κίνητρα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, ἀκολούθησαν ἐπίμονα τὴν ἐσωτερικὴ τους κλίση καὶ ἐπάλαιψαν με ἐξωτερικὰ ἐμπόδια μεγάλα, ὥσπου να κατορθώσουν να ἐπιβληθοῦν σ' ἓνα ὠρισμένον τομέα τῆς ζωῆς. Ση-

μασία έχει ότι κατώρθωσαν να νικήσουν και ν' αποδώσουν έργο αξιοθαύμαστο. Υπάρχουν πάλι περιπτώσεις, όπου μια καλή τύχη αποφάσισε ποιό δρόμο και ποιό έπάγγελμα θα ακολουθήσει ένας άνθρωπος. Και όμως εκεί, όπου κατά καλή τύχη εύρέθηκε κάποτε ένας άνθρωπος, σιγά - σιγά έδέθηκε τόσο πολύ με τó έργο που έμαθε, ώστε του έγινε ó κύριος σκοπός τής ζωής του. Έκεί έδωσε όλο του τó είναι και απέδωσε και για τόν έαυτό του και για τήν κοινωνία.

Τό γενικό όμως αίτημα είναι, ότι πρέπει να ακολουθή ό καθένας τήν τέχνη και τó έπάγγελμα, όπου τόν σπρώχνει κάποια έσωτερική κλίση. Και τó ίδανικό είναι ή κλίση του αυτή να είναι τόσο άμετάτρεπτη προς τήν τέχνη που διάλεξε, ώστε να του γίνη και «κλήσις», δηλαδή άληθινή πρόσκληση για αυτό τó έργο που διάλεξε. Τό έπάγγελμα είναι κλήρος ζωής. Δεν είναι λοιπόν κλήρος μόνον ή ιερωσύνη, αλλά και όλα τά είδη εργασίας τών ανθρώπων. "Όλοι οί άνθρωποι είναι προσκεκλημένοι να εργασθούν, όπου δύναται ó καθένας, και παντού γίνεται τούτο προς δόξαν Θεού, γιατί ή εργασία είναι άπ' αρχής καθαγιασμένη. Δεν υπάρχει ιερώτερο πράγμα από τήν εργασία, όταν αυτή καταβάλλεται με καλή συνείδηση και όταν ó άνθρωπος είναι δοσμένος σ' αυτήν ψυχή τε και σώματι. Τά επαγγέλματα και οί τέχνες είναι τά τάλαντα τής γνωστής παραβολής τής Καινής Διαθήκης: « και ω μόν έδωκε πέντε τάλαντα, ω δέ δύο, ω δέ έν, έκάστω κατά τήν ίδιαν δύναμιν ». Έκείνοι που τά δουλεύουν τά τάλαντα και τά πολλαπλασιάζουν είναι άξιοι του Θεού, εκείνοι που τά κρύβουν στη γή κατηγορούν τέλος τόν ίδιο τόν δωρητή: « κύριε, έγνων σε ότι σκληρός εί άνθρωπος, θερίζων όπου ούκ έσπειρας, και συνάγων θθεν ού διεσκόρπισας: και φοβηθείς άπελθών έκρυψα τó τάλαντόν σου έν τή γή: Έδε έχεις τó σόν ». Ο άνθρωπος όμως ως ψυχή και πνεύμα είναι μία περιουσία που δεν πρέπει να μένη άδούλευτη: άλλιώς χερσώνεται και άπανθρωπίζεται. Η τέχνη και, τó έπάγγελμα, γενικώς ή συστηματική εργασία, είναι ó μοναδικός τρόπος, ώστε ή περιουσία αυτή να μεγαλώνη και να λαμπρύνεται. Κάθε ώραίο και ύψηλό μέσα στην ανθρώπινη ζωή γεννιέται με κόπο: πρό παντός όμως ó ίδιος ó άνθρωπος γίνεται ό,τι γίνεται με κόπο: « άνθρωπος γεννάται κόπω ».

"Όμως τó έπάγγελμα, όσο ύψηλή λειτουργία και άν είναι, παραμένει μέσον, όργανο, και όχι σκοπός. Ο άνθρωπος, όσο ένωμένος και άν είναι με τó έργο του, δεν πρέπει ποτέ να χάση τήν ύπόστασή του και να γίνη ενεργούμενο του επαγγέλματος. Για να εκτιμήσωμε όρθώς τó έπάγγελμα πρέπει να τó ιδούμε ως μέσο που έρχεται να υπηρετήση ήθικούς, άντικειμενικούς, σκοπούς. Οί σκοποι τής ζωής είναι τó κύριο: αυτοί δικαιώνουν τή ζωή του ανθρώπου. Έξ άλλου ó άνθρωπος πρέπει να διατηρή τήν προσωπικότητά του, ώστε να υπηρετή συνειδητά τούς

σκοπούς αυτούς. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος εἶναι οἱ μεγάλοι σκοποὶ τῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ὁ ἄνθρωπος ὡς ἀξία πρωταρχικὴ καὶ ὡς ἀναντικατάστατη μονάδα, ὅπου μέσα της ἐδρεύει ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα. Τὸ ἐπάγγελμα εἶναι κάτι ἐνδιάμεσο, κάτι μεταξύ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀξίας καὶ τῶν σκοπῶν τῆς ζωῆς. Γιὰ τοῦτο ἡ ἐλευθερία στὴν ἀσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος, ἡ ἐλεύθερη σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἐπάγγελμά του, δὲν πρέπει ποτὲ νὰ βιάζεται, ὅπως γίνεται τοῦτο σήμερα μέσα στὰ ὀλοκληρωτικὰ συστήματα ἐργασίας, ὅπου οἱ ἄνθρωποι δὲν καταφάσκουν μὲ τὴ συνείδησή τους ὅ,τι κάνουν, ἀλλὰ ἐξαναγκάζονται σ' αὐτό. Ὅταν ὅμως λείπει ἡ ἐλευθερία αὐτή, τότε τὸ ἐπάγγελμα δὲν μορφώνει, γιατί ὁ δοῦλος δὲν βλέπει τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς, προσέχει μονάχα τὴν βία πού ἀσκεῖται ἐπάνω του. Ἀντίθετα, μὲ τὴν ἐλεύθερη σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἐπάγγελμά του πολλαπλασιάζονται τὰ μορφωτικὰ μέσα τῆς ζωῆς, γιατί τότε ὅλα ὅσα δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀσκοῦν μορφωτικὴ ἐπίδραση ἐπάνω του. Κάθε ἐπάγγελμα μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς ἀσκήσεώς του εἶναι καὶ μιὰ εἰδικὴ δύναμη μὲ τεράστιο σύνολο ἠθικῶν ἀξιῶν. Ὅλα μάλιστα μαζί τὰ ἐπαγγέλματα, ὅταν οἱ ἄνθρωποι τὰ ἀσκοῦν ἐλεύθερα καὶ τὰ καταφάσκουν μὲ τὴ συνείδησή τους, ἀπαρτίζουν τὸ ὄρατὸ σύστημα τοῦ ἠθικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι τὸ ὄρατὸ σῶμα ἐνὸς ἀοράτου κόσμου, τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος. Ἡθικὴ ἀξία ἔχει κάθε τέχνη καὶ κάθε ἐπάγγελμα· καὶ τὰ « κατώτατα » χειρωνακτικὰ ἔχουν τὴν ἠθικὴ τους δικαίωση, γιατί τὸ σημαντικό γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὴν ἀνθρωπότητα εἶναι νὰ δουλεύη κανεὶς καὶ νὰ συμβάλῃ μὲ τὴ δουλειά στη ζωὴ τοῦ συνόλου. Εἴτε ὑλικούς σκοποὺς εἴτε πνευματικούς ἐπιδιώκει τὸ ἐπάγγελμα εἶναι ἐξ ἴσου ἠθικὰ ἀξιόλογο, ἀρκεῖ νὰ μὴν προσβάλλῃ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε μέσα στὸν ἄλλον, στὸν πλησίον, οὔτε μέσα σ' αὐτὸν πού τὸ ἀσκεῖ. Ἡ προσβολὴ ὅμως αὐτὴ τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατὴ καὶ σὲ ἐπαγγέλματα « ἀνώτερα ». Κάθε ἐπάγγελμα ἔχει ἠθικὴ ἀξία, ἀρκεῖ νὰ ὑπηρετῇ συνειδητὰ ἠθικούς σκοπούς, νὰ συμβάλῃ στὴ διατήρηση καὶ αὐξηση τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ πράγματι μὲ τὴν ἐργασία διατηρεῖ καὶ ἐπαυξάνει ὁ κάθε ἄνθρωπος τὴν ἀξιοπρέπειά του, τὴν ἠθικὴ του ὑπόσταση. Δίχως ἐπάγγελμα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄχθος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν ἄλλων· πρὸ παντὸς ὅμως χάνει τὴν ἀξιοπρέπειά του.

Τὰ μέσα τῆς ζωῆς συνδέονται μὲ τὸ ἐπάγγελμα, γιατί τὸ ἐπάγγελμα, ἡ προσωπικὴ ἐργασία, ἡ κανονικὴ καὶ μαθημένη, εἶναι ὁ μόνος ἠθικὸς τρόπος γιὰ ν' ἀποκτήσῃ καὶ τὰ ἀπαραίτητα πρὸς τὸ ζῆν. Εἶναι λοιπὸν ἠθικὴ ἀπαίτηση νὰ ἔχη ὁ ἄνθρωπος τὸ ἐπάγγελμά του, δηλαδή νὰ βλέπῃ τὸν σκοπὸ τῆς ζωῆς του στὴν κοινωνικὴ ἐκπλήρωση ὀρισμένης ἐργασίας, πού ἔχει τὴ θέση καὶ τὴν ἀξία της μέσα στὸ σύστημα τῶν ἀνθρωπίνων

προσπαθειῶν. Νὰ ἔχη ὁ ἄνθρωπος τὰ ἀπαραίτητα μέσα τῆς ζωῆς, ὄχι μόνον τῆς σωματικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς, τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀξιώματα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Τὸ αἶτημα τοῦτο ἔχει ὅμως καταδημαγωγηθῆ στὸν αἰῶνα μας, ἔχει μεταβληθῆ σὲ σύνθημα πολιτικῶν σκοπῶν. Καὶ γιὰ τοῦτο ἔχει χάσει τὴν πρωταρχικὴ ἀνθρωπιστικὴ του σημασία. Ἡ μαρξικὴ θεωρία, ἐνῶ φαίνεται ὅτι καταξιώνει τὴν ἐργασία, κατὰ βάθος τὴν ἀπαξιώνει, γιατί παραγνωρίζει πολλὰ εἶδη ἐργασίας καὶ ταυτόχρονα παρατρέχει τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ὡς ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ κέντρου. Τὴν πραγματικὴ καταξίωση τῆς ἐργασίας τὴν ἔφερε πρῶτος ὁ χριστιανισμὸς μὲ τὸν σκληρὸ λόγο τοῦ Παύλου: «ὁ μὴ ἐργαζόμενος μηδὲ ἐσθιέτω». Ἀργότερα στὴν νεώτερη ἐποχὴ ἔδωκαν ἀπόλυτα ἀξία στὴν ἐργασία οἱ Λούθηρος καὶ Καλβῖνος. Μὲ αὐτὴν τὴν κατάφαση τῆς ἐργασίας ἐχωρίσθηκε ἡ νεώτερη ἐποχὴ ἀπὸ τὸν καθολικὸ μεσαίωνα, ὅπου ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία ἐθεωρεῖτο κάτι κατώτερο. Στὸν δυτικὸ μεσαίωνα οἱ ἄνθρωποι εἶχαν χωρισθῆ σὲ ἄρχοντες καὶ σὲ χειρῶνακτες, σὲ ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς· τὸ ἔργο τῶν λαϊκῶν ἐθεωρεῖτο κατώτερο. Καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία ἐθεωρήθη κάποτε ὡς κάτι κατώτερο· ὑπῆρχε ἓνα αἶσθημα ἀριστοκρατίας τοῦ πνεύματος, πού συχνὰ παραγνώριζε τὴν εὐγένεια τῆς ἐργασίας τῆς σωματικῆς. Ὁ χριστιανισμὸς ὅμως καταξίωσε ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ἐργασία· μαζὶ μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου ἀποκατέστησε τὴν ἐργασία. Ἐργασία καὶ ἄνθρωπος εἶναι τώρα ἔννοιες συνάλληλες. Στὸν αἰῶνα μας παρ' ὅλη τὴν καταδημαγωγίαν τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸν μαρξισμό, ὁ ὁποῖος χωρίζει πάλιν τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας καὶ τοποθετεῖ τὸν βιομηχανικὸ ἐργάτη στὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας τῶν ἀξιῶν, ἡ ἐργασία γενικεύεται, γίνεται μέτρο κρίσεως τῶν ἀνθρώπων. Ζοῦμε στὸν αἰῶνα τῆς ἐργασίας· ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι τόση ἡ βιασύνη σὲ μερικὰ εἶδη ἐργασίας, ὥστε καταντάει νὰ ἀπειλεῖται πάλιν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ὠρισμένα εἶδη βιομηχανικῆς κυρίως ἐργασίας, ἡ ὁποία τὸν φθείρει ταχύτατα.

Ἡ σχέση ὅμως τοῦ ἐπαγγέλματος μὲ τὰ μέσα τῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία, γιατί μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀσκῆ ἐπάγγελμα δίχως νὰ ἔχη στὸ νοῦ του τὰ ὑλικά ἀγαθὰ. Εἶναι δυνατόν μάλιστα νὰ θυσιάσῃ κανεὶς ὅλα τὰ ἀγαθὰ γιὰ νὰ ἀσκῆ τὸ ἐπάγγελμα του, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸ μεγάλο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς του. Κυρίως οἱ μεγάλοι δημιουργοὶ τοῦ πνεύματος παραμελοῦν ὀλότελα τὸν ὑλικὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς, ἀφιερώνονται ψυχῇ τε καὶ σώματι στὸ μεγάλο δράμα πού συνέχει τὸ πνεῦμα τους καὶ στεροῦνται τὰ πάντα, πάσχουν τὰ πάντα καὶ τὰ πάνδεινα γιὰ νὰ ἀσκήσουν τὴν τέχνη, παρ' ὅσον συγκλονίζει τὸ εἶναι τους. Οἱ μεγάλοι εὐεργέτες τῆς ἀνθρωπότητος στερήθηκαν

συχνότατα και τὸ ψωμί τους γιὰ νὰ ἀναδείξουν τὴν μεγάλη τέχνη τους. Καὶ ἐπέθαναν ὅλοι σχεδὸν φτωχοὶ καὶ δυστυχισμένοι. Στὴν περίπτωση αὐτὴν τὸ ἐπάγγελμα γίνεται ἀποστολή, κλήσις γιὰ ἓνα ὑψηλὸ σκοπὸ, ποὺ τὸν πραγματοποιεῖ ὁ μέγας, ὁ ἐμπνευσμένος, δίχως καμμιά ὑλικὴ ἀπολαυή. Πόσοι φιλόσοφοι, πόσοι μουσικοὶ, πόσοι ποιηταὶ καὶ πόσοι μύστες δὲν ἐπλήρωσαν τὴν τέχνη τους μὲ τὴ φτώχεια τους καὶ ὅλη τὴν παρακόλουθη κακοδαιμονία. « Ὅλοι οἱ μεγάλοι ἦταν μεγάλοι ἐργάτες » λέγει κάπου ὁ Νίτσε. « Ὁ μέγας », λέγει ὁ Γκαϊτε, « εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δουλεύῃ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ». Ὁ μέγας ἄνθρωπος σπάζει τὰ πλαίσια τῆς κοινῆς ζωῆς γιὰ νὰ δημιουργήσῃ τὰ ἔργα του καὶ νὰ ἀναδείξῃ τὴν ἀξία τῆς τέχνης του· ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν παρακόλουθη ὑλικὴ ἀπολαυή τῆς ἐργασίας. Τοῦτο εἶναι ἀπόδειξις, ὅτι ἐδῶ τὸ ἐπάγγελμα καὶ ἡ τέχνη μεταβάλλονται σὲ ἀποστολή. Πρέπει ὅμως νὰ εἰπωθῆ, ὅτι καὶ ἡ ζωὴ τῶν μεγάλων ἀνθρώπων στηρίζεται ἐπάνω στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐργασία τῶν ἄλλων. Δίχως τὴν κοινὴ ζωὴ δὲν ὑπάρχει ἡ ἐξαιρετὴ, ἡ μεγάλη ζωὴ. Ὅσο καὶ ἂν παλεύῃ ὁ μέγας μὲ τὸν αἰῶνα του, ὅσο καὶ ἂν ὁ αἰῶνας του τὸν ἀντιστρατεύεται, ἡ πρώτη ὕλη γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ μεγάλου εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ αἰῶνα του.

Ὅμως ἀπὸ τὴ στάση τῶν μεγάλων ἀνθρώπων πρὸς τὴ ζωὴ, ἀπὸ τὴ σχέση τους μὲ τὰ ὑλικά μέσα ποὺ συνήθως ἀποδίδει τὸ ἐπάγγελμα, πηγάζει ἓνα μεγάλο διδάγμα: ἡ τάση τοῦ καθενὸς ἀνθρώπου πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴν τάση τοῦ μεγάλου, δηλαδὴ πρέπει καὶ ὁ κοινὸς ἄνθρωπος νὰ προσπαθῆ νὰ βλέπῃ τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν τέχνη του ὡς ἀποστολή. Ὅ,τι πράττει νὰ τὸ κάνη μὲ τὴ συνείδηση τῆς ἀποστολῆς. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι πρέπει νὰ τὸν συνοδεύῃ ἡ πεποίθησις, ὅτι τὸ ἔργο του εἶναι ἀπόλυτα συνυφασμένο μ' αὐτόν. Ὅ,τι αὐτὸς δὲν κάμῃ δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ ποτέ, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μοναδικὸς καὶ ἀναντικατάστατος. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπλασαν καὶ τοὺς θεοὺς τῶν ἀκόμη μὲ ἰδιότυπη τέχνη, ἔδωκαν χωριστὸ ἔργο στὸν καθένα. « Ἐκάστος τὰ ἑαυτοῦ πράττειν ». Τοῦτο δὲν εἶναι μόνον ἀξίωμα γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀρχαίους θεοὺς. Ὁ ἀρχαῖος θεὸς ἔχει τὴν τέχνη του καὶ τὴν κατέχει σ' ὅλη τὴν πληρότητά της. Εἶναι κύριος μέσα σ' αὐτήν. Τὸ εἶδος τοῦ ἀρχαίου θεοῦ τὸ χαρακτηρίζει κυρίως μιὰ εἰδικὴ τέχνη, μιὰ ἀποστολὴ σ' αὐτὴν τὴν τέχνη. Γιὰ τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ εἶναι καὶ πεπερασμένοι· ὅ,τι δύναται ὁ ἓνας δὲν τὸ μπορεῖ ὁ ἄλλος. Ἡ σοφία καὶ ἡ γνώσις δὲν εἶναι πνεῦμα ἑνός, ἀλλὰ εἶναι μοιρασμένη κατὰ εἶδος στὸν καθένα. Τὴν προσωπικότητα τῶν ἀρχαίων θεῶν τὴν θεμελιώνει καὶ τὴν ἐκφράζει κυρίως ἡ εἰδικὴ τέχνη ποὺ ἀντιπροσωπεύει καὶ προστατεύει ὁ κάθε θεός. Τὸ μεγαλεῖο τοῦ κάθε ἀρχαίου θεοῦ εἶναι πεπερασμένο, ἀλλὰ τὸ πεπερασμένο τοῦτο κλείνει

μέσα του μιὰ τελειότητα. Ἔτσι ὁ Ἀπόλλων συμβολίζει τὴν τελειότητα καὶ τὴν εὐγένεια τοῦ πνεύματος. Τὸ γνῶρισμα τοῦτο τοῦ Ἀπόλλωνος χαρακτηρίζει τὴ μορφὴ του καὶ κατὰ τὴν ὁμηρικὴ παράδοση καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς κλασικῆς τέχνης. Ὁ κλασικὸς γλύπτης ὄχι μόνον δὲν παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ παράσταση τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ ἐντείνει τὴν ὁμηρικὴ καταβολὴ τῆς μορφῆς του· τὸν παριστάνει ὡς ὑπέροχο, νικητὴ καὶ φωτεινὸ, ὡς τὴν εὐδαιμονισμένη συγκέντρωσιν τοῦ πνεύματος. Ὁ Ἀπόλλων τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ εἶναι ὄλος φῶς, μέτρο καὶ ἐσωτερικὴ γαλήνη. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του συνδυάζουν τὴν ἀνδρική δύναμη καὶ ὠριμότητα τοῦ πνεύματος μὲ τὴν αἴγλη τοῦ ἐσωτερικοῦ φωτός.

Ἄν ὅμως τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μεγάλος παιδαγωγὸς ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ἐξιοπρέπεια καὶ τὸν ἀληθινὸ ἀνθρωπισμὸ, ἢ ἔλλειψη τοῦ ἐπαγγέλματος, εἴτε προσωρινὴ εἴτε μόνιμη, γίνεται κακὸς σύμβουλος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σημερινὴ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς βιομηχανίας ἀπορφανίζει συχνὰ πάρα πολλοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμά τους, τοὺς ἀφήνει μεσοδρομῖς τῆς ζωῆς δίχως τέχνη καὶ ἔτσι γίνονται εὐκόλα ἔρμαια διαφόρων συνθημάτων. Εἶναι αὐτὸ μιὰ πηγὴ τῆς κακοδαιμονίας τῆς ἐποχῆς, γιατί ἡ μέριμνα γιὰ τὴν εὕρεση ἐργασίας δὲν κινεῖται καὶ τόσο γρήγορα, ὅσο κινεῖται ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς βιομηχανίας, ἢ ὅποια ἐκλογικεῦει τόσο τὴν ἐργασία, ὥστε περιορίζει καταπληκτικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατικῶν χειρῶν. Μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἀπόρφανισμένους ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν τέχνη τους σπέρνονται ἀπὸ τὴν δημαγωγίαν ὅλα τὰ ἀνατρεπτικὰ συνθήματα. Ὑπάρχουν ὅμως ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ πάρα πολλοὶ ἀνθρώποι, οἱ ὅποιοι δὲν κατορθώνουν νὰ ἀποκτήσουν ἐπάγγελμα, νὰ μάθουν μιὰ τέχνη, γιατί εἶναι ἀπ' ἀρχῆς τόσο φτωχοί, ὥστε νὰ μὴ διαθέτουν οὔτε τὸ ἐλάχιστο περιθώριον γιὰ τὴν ἐκμάθησιν τῆς τέχνης. Ἔτσι ἀναγκάζονται νὰ μετακινουῦνται ἀπὸ δουλειὰ σὲ δουλειὰ, δίχως ὅμως ποτὲ νὰ μάθουν καλὰ μιὰ ἐργασία· εἶναι πλάνητες μέσα στὸ σύστημα τῆς ἐργασίας καὶ τῶν ἐπαγγελμάτων, συχνότατα μάλιστα εἶναι ἀνεργοί. Ἡ ἀπόλυτη ὅμως στέρηση παραμορφώνει τὸν ἀνθρώπο καὶ σιγά-σιγά τὸν συνηθίζει νὰ μὴ θέλῃ ἐπάγγελμα ἢ νὰ ἔχη ὡς ἐπάγγελμα τὴν ἀνεργία. Γίνεται τοῦτο ἔξῃ. Ἡ σύγχρονη κοινωνία γνωρίζει πολὺ καλὰ αὐτὴν τὴν κατηγορίαν τῶν ἀνθρώπων. Δίχως ἐπάγγελμα ὅμως—καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ὀλωσδιόλου ἀντίθετο σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν—μένουν πολλές φορές καὶ παιδιὰ πλούσια, ἀκριβῶς γιατί τὰ ἔχουν ὅλα ἐξ ἀρχῆς. Ἡ ἀφθονία τῶν μέσων τῆς ζωῆς καταστρέφει, ὅπως καταστρέφει καὶ ἡ ἀπόλυτη ἐνδεια. Εἶναι δὲ σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἀναδειχθοῦν μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο ἄκρα τῆς ζωῆς μεγάλα τάλαντα, δηλαδὴ ἀνθρώποι μὲ ἐξαι-

ρετες ικανότητες. Τὰ ἐπαγγέλματα καὶ οἱ τέχνες ἀκμάζουν ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει τὸ μέτρο τῆς ζωῆς, ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ ἀπόλυτη στέριση, γιατί αὐτὴ κατεξευτελίζει τὸν ἄνθρωπο, οὔτε ἡ ἀφθονία, γιατί αὐτὴ τὸν ἐκθηλύνει καὶ τὸν καθιστᾷ ἀδιάφορο πρὸς κάθε προσπάθεια.

Μιὰ ἠθικὴ ἀδυναμία τῆς σημερινῆς κοινωνίας εἶναι, ὅτι κατέστρεψε τὶς παλαιῆς τέχνες, τὶς βιοτεχνίες, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἦταν προσωπικῶς ἐνωμένος μὲ τὸ χειροτέχνημά του, μὲ τὸ ἔργο του. Στὴ βιοτεχνία ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἠθικὴ σχέση μὲ τὸ ἔργο του. Ἡ τεχνικὴ ὅμως καὶ ἡ βιομηχανία ἀπομακρύνουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ τῆς παραγωγῆς, γιατί μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ παραγωγῆς τῆς ἐργασίας του παρεμβάλλεται ἡ μηχανή. Πίσω ἀπὸ τὴ μηχανή ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει βέβαια ὀρισμένες ικανότητες εἰδικές, ἀλλὰ σιγὰ - σιγὰ χάνει τὴν προσωπικότητά του, ἐνῶ μέσα στὴ βιοτεχνία ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀκέραιος· ἡ τέχνη τοῦ παλαιότερου ἀνθρώπου, τοῦ τεχνίτη, ἦταν ἓνα τεῖχος ἐλευθερίας καὶ ἀξιοπρέπειας. Μέσα στὴν τέχνη του ὁ παλαιὸς τεχνίτης ἀνέπτυξε τὴν ἐπαγγελματικὴ τιμὴ, τὸν κανόνα τῆς ζωῆς του· ἐνῶ μέσα στὴν τεχνικὴ καὶ στὴ βιομηχανία ἀναπτύσσει μόνον περιορισμένη συνείδηση ἀκριβείας καὶ τακτικῆς. Ὁ καλὸς τεχνίτης τῆς βιοτεχνίας ἦταν ὅλοκληρος ἄνθρωπος καὶ χαίρονταν τὸ πόνημα τῶν χειρῶν του, ποὺ ἦταν καὶ ὄραμα τοῦ πνεύματός του. Τὸ παράγωγο, τὸ ἀγαθὸ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς βιομηχανίας, δὲν εἶναι ἔργο τοῦ πνεύματος τοῦ βιομηχανικοῦ ἐργάτη, γιατί ἄλλος σχεδιάζει πῶς θὰ γίνῃ τὸ ἔργο, ὁ σχεδιαστής, ὁ μηχανικός, καὶ ἄλλος δουλεύει στὴ μηχανή, ὁ ἐργάτης. Ἡ σύγχρονη κοινωνία δὲν κατώρθωσε ἀκόμα νὰ πληρώσῃ τὸ τεράστιο ψυχικὸ καὶ πνευματικὸ κενὸ ποὺ δημιούργησε μέσα στοὺς ἐργαζομένους ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ βιομηχανία. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι μένουν σοβαρώτατα τραυματισμένοι ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς. Τὸ πρόβλημα εἶναι πῶς ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴν τεχνικὴ καὶ τὴ βιομηχανία θὰ ἀναπτύξῃ ὅλη του τὴν προσωπικότητα, τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμον· κάποια προσπάθεια ἀρχίζει σὲ μερικὰ βιομηχανικὰ κράτη νὰ γίνεταί, ἀλλὰ τίποτε ἀκόμη θετικὸ δὲν κατωρθώθη. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ νικήσῃ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴ βιομηχανία· νὰ τὴν ἀποφύγῃ δὲν μπορεῖ. Οἱ ρωμαντισμοὶ ἐδῶ δὲν ἔχουν καμμιά θέση. Νὰ γυρίσωμε πίσω στὴν ἀπλὴ τέχνη, στὴ βιοτεχνία καὶ χειροτεχνία, εἶναι ἀδύνατο. Ἡ μηχανὴ εἶναι ἔργο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν μεγάλων του ἀναγκῶν. Τὸ πρόβλημα εἶναι πῶς θὰ κρατήσῃ τὴ μηχανή, δίχως νὰ ἀφανίσῃ ὁ ἴδιος τὴν προσωπικότητά του, τὸν πυρῆνα τοῦ ἑαυτοῦ του. Βαθύτερη ἀνθρωπιστικὴ παιδεία καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή εἶναι οἱ μόνον δρόμοι, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ μείνῃ μέσα στὴ μηχανικὴ ἐργασία νικητής. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν εἶναι δυνατόν ν' ἀνοιχθῇ βαθύτατη προοπτικὴ.

Στόν τόπο μας τὸ πρόβλημα δὲν ἔχει τὴν ὀξύτητα, πού ἔχει ἄλλοῦ, γιατί ἡ Ἑλλάς δὲν εἶναι χώρα βιομηχανική. Ἡ σπονδυλική στήλη τῆς οἰκονομίας μας ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ γεωργία· κι' αὐτὴ κρατᾷ τὸν ἄνθρωπο σὲ ἠθική, ἐσωτερική, προσωπική σχέση μὲ τὸ ἔργο του. Ταυτόχρονα ὁ γεωργὸς ζῆ μέσα σ' ἓναν κόσμον ἀκέραιον, ὅπου ἀναπτύσσονται ἐλεύθερα τὸ πνεῦμα του, ἡ φαντασία του καὶ οἱ αἰσθήσεις του. Ἐπίσης ἔχομε ἀκόμη στόν τόπο μας πολλή βιοτεχνία καὶ χειροτεχνία καὶ μπορούμε ἀκόμη περισσότερο νὰ τὴς ἀναπτύξωμε, γιατί ἡ βιοτεχνία δὲν ἀπαιτεῖ οὔτε μεγάλα κεφάλαια, τὰ ὅποια ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν, οὔτε τεράστιες πρῶτες ὕλες. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀναπτύξωμε τὴ βιομηχανία μας ὅσο γίνεται ἐντατικώτερα. Ὅπως εἶναι ὀργανωμένη σήμερα ἡ οἰκονομική καὶ παραγωγική ζωὴ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐντείνωμε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας μας, γιατί ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς θὰ ἐπηρεάσῃ γονιμώτατα καὶ τὴν παράλληλη ἀνάπτυξιν τῆς γεωργίας μας. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ βιομηχανική παραγωγή εἶναι ἓνα ὄπλον ἀνυπολόγιστης σημασίας στόν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Δίχως βιομηχανική παραγωγή κινδυνεύομε νὰ μείνωμε πίσω ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔθνη γύρω μας καὶ νὰ χάσωμε τὰ πρωτεῖα πού ἀναμφισβήτητα εἴχαμε ἄλλοτε σ' ὅλη τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον, πρωτεῖα καὶ στίς τέχνες, τὰ ἐπαγγέλματα, καὶ στὴν πνευματικὴ κατάρτιση. Ἐχομε δύο πνευματικὰ μεγάλα προνόμια ὡς λαός· ἔχομε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν πρωτότυπὴν μορφήν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Μὲ τὰ ἑλληνοχριστιανικὰ γράμματα μπορούμε νὰ ἀνακαινίσωμε τὴν ζωὴν μας καὶ νὰ φέρωμε σὲ καινούργια κίνησις τὴς τέχνες, τὰ ἐπαγγέλματα καὶ ὅλη τὴν οἰκονομικὴν μας ζωὴν. Ἐκτὸς τούτου ἔχομε ἀκόμη συνεπίκουρη σ' αὐτὸ τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἔργο καὶ τὴν κατακάθαρη ἑλληνικὴ φύσιν. Μέσα σ' αὐτὴν εἶναι δύσκολο ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνῃ μάζα, ἀπλὸ ἐνεργούμενον, ὅπως γίνεται σὲ ἄλλα βαρεια κλίματα. Ἡ ζωὴ ἐδῶ θὰ ἀξιολογεῖται πάντοτε ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο, δηλαδή δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ χάσῃ ἐδῶ τὴν πρωταρχικὴν του ἀξίαν. Ἀρκεῖ νὰ καλλιεργήσωμε τὰ δύο μεγάλα πνευματικὰ κεφάλαια τῆς ζωῆς μας, τὰ ἑλληνικὰ καὶ χριστιανικὰ γράμματα. Τὸ πνευματικὸ στοιχεῖον ὑπῆρξε πάντοτε ὁ ρυθμιστὴς τῆς ζωῆς μας.

Ἐνα ὀλιγάνθρωπο ἔθνος, ὅπως τὸ ἑλληνικόν, ἂν ἔχῃ τέλειον ἐπαγγελματικὸν καὶ τεχνικὸν ὄπλισμόν, κατορθώνει πάντοτε νὰ ἀμύνεται ἀπέναντι σὲ ὄγκους ἀνθρωπίνων μαζῶν. Τοῦτο ἔγινε συχνὰ στὴν ἀρχαιότητα καὶ ξανάγινε πολλές φορές στὴν νεώτερη ἐποχὴ. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ ὀλίγοι Ἕλληνες εἶχαν ἀπέναντί τους τοὺς πολυαριθμούς Ἀσιάτας καὶ ὁμοῦ κατάρθωσαν νὰ σταθοῦν, γιατί ἦσαν τεχνικῶς καὶ πνευματικῶς τελειότεροι. Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ εὐστροφία ὑπερβάλλει τὸν παράγοντα τῆς ποσότητος καὶ τῆς μάζας. Καὶ κατὰ τοὺς σύγχρο-

νους ἀγῶνες τὸ ἀποφασιστικὸ εἶναι ἢ ποιοτικὴ καὶ ὄχι ἢ ποσοτικὴ
 διαφορά. Τὸ πρόβλημα εἶναι καὶ σήμερα τὸ ἴδιο, ὅπως καὶ ἄλλοτε·
 πῶς θὰ κατωρθώσωμε νὰ ἀναπτύξωμε τὸν τεχνικὸ μας ὄπλισμό, τὴν
 ἐπαγγελματικὴν κατάρτιση, μαζί με ὅλη τὴν βαθύτερη πνευματικὴ καὶ
 ἀνθρωπιστικὴ ποιότητά μας· πῶς θὰ συνδυάσωμε τὸν τεχνικὸ καὶ ἐπαγ-
 γηματικὸ μας ὄπλισμό με τὸ ἦθος τῶν δύο μεγάλων πνευμάτων, ποὺ
 κατευθύνουν τὴν ἱστορία μας, δηλαδὴ με τὸ ἦθος τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ
 χριστιανικοῦ πνεύματος. Γιὰ τοῦτο ἡ παιδεία μας πρέπει νὰ εἶναι συν-
 ειδητῶς ἑλληνοχριστιανικὴ. Τὰ μεγάλα ψυχικὰ χαρίσματα ποὺ ἔχει ὁ
 λαός μας, ὅταν πειθαρχηθοῦν καὶ συνταχθοῦν μέσα στὰ δοκιμασμένα
 μέτρα τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παιδείας, θὰ ἀναδειχθοῦν ἀκόμη καθα-
 ρώτερα καὶ τελειότερα· τότε θὰ μειωθοῦν καὶ θὰ ὑποχωρήσουν καὶ τὰ
 σκιερὰ σημεῖα τῆς ζωῆς μας. Μέσα ἀπὸ τὸν ἀπερίγραπτο πόνο τῆς ση-
 μερινῆς ἐποχῆς εἶναι δυνατὸν με τὴ γνήσια ἑλληνοχριστιανικὴ παιδεία
 ν' ἀνακύψῃ μιὰ καινούργια μορφή ζωῆς, ἓνα πνεῦμα δυνατὸ καὶ ἐλεύ-
 θερο, παιδαγωγημένο ὅμως μέσα στὰ μέτρα τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς
 ἀγωγῆς. Κάθε ἀπομάκρυνση ἀπ' αὐτὰ τὰ μέτρα, κάθε ἀπόπειρα καὶ πει-
 ραματισμός, μόνον δεινὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπισωρεύσῃ. Τὸ ἀνθρωπιστικὸ
 πνεῦμα τῶν ἀρχαίων ἐνωμένο με τὴν χριστιανικὴν ἔννοια περὶ τοῦ ἀν-
 θρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι οἱ δύο βάσεις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Μέσα
 σ' αὐτὰ τὰ μεγάλα πνευματικὰ δεδομένα τῆς ζωῆς μας πρέπει νὰ συν-
 τελεσθῇ καὶ ὁ τεχνικὸς καὶ ἐπαγγελματικὸς ὄπλισμός τοῦ λαοῦ μας.
 Δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθῇ οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο, οὔτε τὸ πνεῦμα,
 γιατί αὐτὸ κινεῖ τὰ πάντα, οὔτε οἱ τέχνες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα, γιατί
 αὐτὲς μορφώνουν ἀνθρώπους καὶ χαρακτῆρες. Οἱ τέχνες ποὺ μαθαίνει
 καὶ κατέχει ἓνα ἔθνος εἶναι ὁ καλύτερος ἐγγυητῆς τῆς προκοπῆς καὶ τῆς
 ἐλευθερίας του. Τέχνες ὅμως καὶ ἐπαγγέλματα δίχως πνευματικὴ πρό-
 οδο, δίχως μεγάλες ιδέες γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴ ζωὴ του καὶ τὴν ψυχὴ
 του, καταντοῦν ἄψυχες. "Ὅποιος κατέχει μιὰ τέχνη, ἓνα ἐπάγγελμα,
 καὶ ἔχει ταυτόχρονα οἰκειωθῇ με τὴν πνευματικὴν παράδοσιν τοῦ τό-
 που του, δύσκολο εἶναι νὰ γίνῃ θῦμα δημαγωγίας, δύσκολο εἶναι νὰ γίνῃ
 ἐνεργούμενο. "Ὅποιος δουλεύει καὶ παράγει, εἴτε ἄτομο εἶναι εἴτε λαός,
 ἔχει τὴ βάση γιὰ τὴν ἐλευθερίαν του, ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν.